

Notícia sobre la colonització feudal del *fahs Maškīḡān* (1078-1204)

Francesc Foguet i Boreu

Universitat Autònoma de Barcelona

RESUM: Zona fronterera inestable, fluctuant, el *fahs Maškīḡān* (plana del Mascançà) passà del domini dels musulmans de Lleida a dependre dels comtes catalans. Del 1078 al 1204, l'expansió de l'ordre feudal es produí en dues etapes: 1) una colonització feble, interrompuda per les vicissituds bèl·liques, durant la segona meitat del segle XI, en què l'articulació del territori es féu a través de castells termenats i la colonització efectiva es concretà en assentaments tutelats per l'Església, i 2) una vegada conquerida Lleida, quan la plana del Mascançà deixà de ser terra de frontera, una colonització forta que durant la segona meitat del segle XII fixà les condicions de la feudalització amb cartes de poblament i altra documentació afí.

PARAULES CLAU: Colonització feudal, comtes catalans, plana del Mascançà, segles XI-XIII

RESUM: The *fahs Maškīḡān* (the Mascançà plain) was an unstable borderland, firstly possessed by Lleida's Muslims and afterwards under the Catalan counties. From 1078 to 1204, the feudal domination took place in two stages: during the second half of the 11th century, when colonisation was weak and interrupted by wars, and after Lleida's conquest in 1149. During the first stage, the land became assembled by the means of castles which also dominated their surrounding territory and colonisation being made by Church-controlled settlements. After 1149, the Mascançà plain was no longer a borderland and defined feudalistic conditions by municipal charters and similar documents.

KEY-WORDS: feudalistic colonisation, Catalan counts, Mascançà plain, 11th-13th centuries.

El *fahs Maškīḡān* (la plana del Mascançà) era una àmplia zona fronterera que, al segle XI, no únicament

es disputaven les avançades andalusines i les catalanes, sinó també, entre si, els comtes d'Urgell i els de Barcelona. Es tractava d'un espai –avui *grosso modo* equivalent a la comarca del Pla d'Urgell– que constituïa una xarxa de poblament d'època andalusina sobre la qual se sobreposà després la nova estructura feudal (Eritja, 2000: 295). Abans de la conquesta cristiana, aquest territori fronterer tenia un poblament dispers format per petits llogarets que permetien la defensa de la frontera oriental de la taifa de Lleida. Segons el geògraf i historiador musulmà Ibn 'Abd Al-Mun'im Al-Himyari, al *fahs Maškīḡān* hi havia aldees i granges per a l'explotació agropecuària que disposaven de torres i refugis perquè els seus habitants poguessin amagar-se en cas d'incursions enemigues (Balañà, 2002: 61-62). Era una extensa plana, ubicada dins del districte de Lleida durant l'època califal, que limitava al sud amb Castellidans i al nord amb la serra d'Almenara, des d'on s'estenia fins a Verdú, a la vall del riu Corb (Carbelo, 2000; vegeu la figura 1).

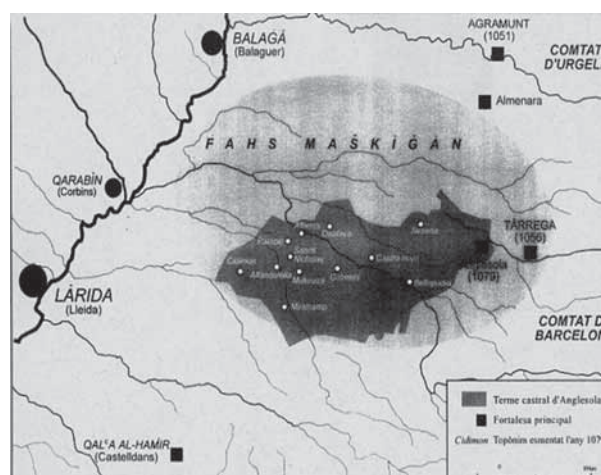

Figura 1. La plana del Mascançà al segle XI (Eritja, 2000: 304)

PRIMERA EXPANSIÓ FEUDAL

Durant la segona meitat del segle XI, la plana del Mascançà fou objecte d'una primera expansió feudal, en virtut de la qual la meitat nord del territori passà a integrar-se al comtat d'Urgell, mentre que l'extrem oriental esdevingué del comtat de Barcelona (Eritja, 2000: 297). Cap al 1078, Ermengol IV, comte d'Urgell, emprengué l'empresa militar decisiva per ocupar la Ribera del Sió i la plana d'Urgell (Font, 1969: 706-707). Poc abans, *circa* 1075, Barbens ja fou conquerida en un intent d'assegurar, juntament amb Agramunt, la línia fronterera i connectar-la amb l'eix Cervera-Anglesola, a mans dels comtes de Barcelona. En aquest sentit, el 1079, Ramon Berenguer II, comte de Barcelona, atorgà a Berenguer Gombau –fundador del llinatge dels Anglesola– el «castrum quod dicitur Angulariola». Paral·lelament, el mateix any, el bisbat d'Osona incloïa Fondarella, Miralcamp, Mollerussa, Golmés, Palau, Castellnou, Seana i Utxafava (avui Vila-sana) en una llista dels seus preveres –prova del paper de l'Església en la colonització feudal– corresponent als diversos llogarets que formaven part del terme castral anglesolà (Eritja, 2000: 297; Yeguas, 2003: 15; Yeguas i Puig, 2003: 8).

Provisòriament, la plana del Mascançà es convertí en un indret convenient per prendre posicions de cara a la conquesta de Balaguer, que no sucumbí tanmateix de manera definitiva –després de diversos setges infructuosos– fins al 1105 (Sabatè i Pedrol, 2007). En aquesta primera fase de conquesta i repartiment s'assentà el nou poder feudal sobre el territori i l'enquadrament de noves comunitats de colons en el marc d'una xarxa parroquial planificada (Eritja, 2000: 298). Vers 1079, per exemple, Ermengol IV donà una sèrie de béns a Linyola, juntament amb Almassó (un llogaret avui dependent de Penelles), segons consta en l'acta de dotació de Santa Maria de Gualter, un monestir filial de Ripoll (Bertran, 1982: 22). Tot amb tot, l'incipient procés de colonització topà amb un escull important: el 1102, a Mollerussa, Ermengol V perdé la vida en un enfrontament entre tropes almoràvits i comtals, formades per efectius del comte d'Urgell i del de Barcelona (Yeguas, 2003: 17). La conseqüència d'aquesta derrota –els almoràvits passaren a controlar la taifa de Lleida– fou la desarticulació i el despoblament del terme castral d'Anglesola, que esdevingué una *terra de ningú* durant gairebé cinquanta anys (Eritja, 1998: 23).

Sigui com vulgui, l'ocupació del territori per la força de les armes degué anar acompanyada de la instal·lació gradual de diversos contingents d'immigrants cristians, segons una dinàmica de conquesta que, a parer de Virgili (2010: 79), suposava «el pas definitiu per consolidar el domini de les terres». Tots els indicis documentals fan pensar que, si més no durant les dècades dels vint i trenta del segle XII, Linyola (Linyola) es convertí en un centre estratègic per als primers assentaments (Lladonosa, 1991: 116). Poc abans de la seva conquesta, a més de ser un important mercat d'intercanvi de mercaderies (Mestre, 1987: 33), Linyola –com també Mollerussa– participava de la xarxa defensiva musulmana al voltant de Lleida-Balaguer que es reforçà per frenar l'avenç comtal, atès que tenia una fortificació (*hisn*) que exercia les funcions de refugi, vigilància, protecció i defensa (Balaña, 2002: 69-70). Al cap de cinc anys de la caiguda de Balaguer, segons una donació del 1120, s'alçà la torre de defensa d'Almazcor (Almassó) «in locum quod dicitur planum superius Linyola», és a dir, a prop de Linyola, al limit del comtat d'Urgell. Aquesta edificació fou establerta originàriament a favor d'Arnau Dalmau per Ermengol IV, després que l'esmentada vila «fuit decepta a Christianis et pagani captivus» (Mestre, 1987: 34). Posteriorment, el 1125, Ermengol VI concedí aquesta torre a Ramon Arnau i, de manera complementària, el 1129, li féu donació també de la torre de Cenrosa (La Cendrosa, caseria d'Ivars d'Urgell), a l'«engolador» de Linyola. Deu anys més tard, el 1139, les possessions d'Arnau a la plana de Mascançà encara augmentaren més amb l'atorgament que els comtes d'Urgell li feren –a ell, i també a Guillem Miró i Bernat Olla– de diverses terres del Bellestar «in campo Mascanzano contra Linyola» (avui al terme de Penelles) amb el compromís que hi edificués un castell (Font, 1969: 94-95). Totes aquestes concessions de caire militar i feudal permetien aglutinar al voltant d'una unitat defensiva un nucli de població més o menys densa.

Tot posant l'accent en una visió que trenca l'etnocentrisme historiogràfic i que coincideix amb altres plantejaments similars (Torró, 2008), Virgili (2010: 82) apunta que la repartició de terres reflectia «l'extinció dels indígenes», com sigui que els nouvinguts se n'adjudicaven els béns, i, alhora, establia els fonaments de l'assentament dels colons i, per tant, el model de colonització. En aquest aspecte, en ser conquerides les terres pladurgellenques, és molt possible que la població islàmica, si no fou extingida, sotmesa o assimilada,

degué fugir a Balaguer o a Lleida, perquè les seves traces, més enllà de l'evidència toponímica (Almassó, verbigràcia), són difícils de trobar (Bertran, 2007: 166). Tanmateix, ens consta que, quan Linyola fou presa pels cristians, es feren «pagani captivus», com hem indicat. Val la pena de treure a col·lació, també, un dels pocs vestigis romànics que ens n'han pervingut: les restes de l'antic vilatge de Margalef (a Torregrossa). Esmentat per primera vegada en la documentació el 1161 com a límit del terme de Vensilló (Pladevall dir., 1997: 278), aquest vilatge podria ser –una excavació arqueològica ho permetria de corroborar amb certesa– una evidència de la substitució d'un hàbitat d'origen musulmà per l'assentament cristià a la zona després de la conquesta.

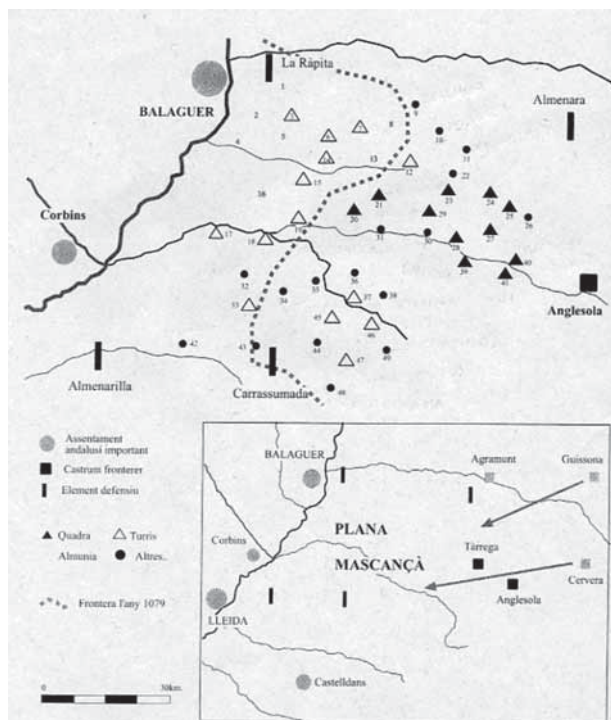
Una de les característiques destacables de la colonització feudal fou el procés de bastiment de castells pels senyors a mesura que anaven conquerint i ocupant els territoris –castralització–, vist que els castells termenats –nombrosos al Pla d'Urgell (cf. Yeguas, 2003: 15-16; Martínez i Visa, 2004: 37)– esdevenien unitats tributàries i militars fonamentals per al control de l'espai i de la població (Sabaté, 1998: 10). Com en altres territoris de «marca» adjacents als dominis dels comtes de Barcelona i de l'Urgell, els conqueridors feren construir a la plana del Mascançà, al segle XI, castells termenats que establiren «els límits territorials de l'autoritat i la submissió de les comunitats pageses als nous processos de treball d'acord amb les pautes feu-

dals de captura de renda» (Virgili, 2010: 83). Posteriorment, a partir del segle XII, arran dels setges reeixits de Balaguer, Tortosa i Lleida, s'inicià una nova «estratègia de conquesta» que tingué en compte «la gestió de la població indígena i els processos de colonització immediats» (Virgili, 2010: 83; cf. la figura 2).

Llegenda del plànol

1. i 2. <i>Il almunias quas sarraceni vocant morellas et nos vocamus turre de Sancta Maria</i> [1090]	23. <i>...quadra de Cortesa</i> [1079?]; <i>turrem que vocant Cortesa</i> [1123]
3. <i>...turrin de Pedriz</i> [1143]	24. <i>...quadra de Bissullano</i> [1079?]
4. <i>...ipsa quadra et ipsa almu... e nos vocamus Valle Fecanda</i> [1142]	25. <i>...quadra de Fuliola</i> [1079?]
5. <i>...almunia de la Zaida</i> [1142]	26. Tàrris
6. <i>...nam turrin destruciam ubi unum penal habet et crucein in porta de ipso albacac qui ibi fuit</i> [1139]	27. <i>...quadra de Muntale</i> [1079?]; <i>quadra de Montes Sosar</i> [1079?]
7. <i>...turrin Belchoire</i> [1139]	28. <i>...quadra de Folia Grossa</i> [1079?]
8. <i>...illa almunia de Afiz et de Filela</i> [1091]; <i>turrin de Agif</i> [1139]	29. <i>...quadra Almuçorr</i> [1079?]
9. Bellmunt d'Urgell	30. Vallverd
10. <i>...Penellas</i> [1083]	31. Cendrosa
11. Castellserà	32. Bellvis [1170?]
12. <i>...turrin de Falcones</i> [1139]	33. <i>...turri d'Avinavita que modo dicitur turris de Pedrillons</i> [1170?]
13. <i>...illa almunia de Afiz et de Filela</i> [1091]	34. Gaten [2a meitat s. XII]
14. <i>...nam turrin destruciam... quod vocamus Fanneca</i> [1143]	35. Escarabat [2a meitat s. XII]
15. <i>...turrin de Avigozar</i> [1143]	36. Xarapçenit [2a meitat s. XII]
16. <i>...almunia de Carmona qui est de Sancte Marie Celsome... Alcharmona</i> [1142]	37. <i>...turris Bafes</i> [1170]
17. <i>...turrin de Çuburiz</i> [1170]	38. Utxafava [2a meitat d. XII]
18. <i>...turri d'Albasiz qui est de termino de Balaguer... et vocatur modo turris dels Archs</i> [1170?]	39. <i>...quadra de Ivarch</i> [1079?]
19. <i>...turrin de Sagas</i> [1170]	40. <i>...quadra de Barbens</i> [1099]
20. <i>...quadra de Linerria</i> [1079?]	41. <i>...Sesana</i> [1079]
21. <i>...quadra de Belestar</i>	42. <i>...Bell·loc</i> [2a meitat s. XII]
22. Torre Neral	43. <i>...Cidamandam</i> [1079]
	44. <i>...Alfandarella</i> [1079]
	45. <i>...turre de Palau</i> [1147]
	46. <i>...turre de Novella</i> [1147]
	47. <i>...turre de Malurcia</i> [1147]
	48. <i>...Miralcamp</i> [1079]
	49. <i>...Gualmers</i> [1079]

Figura 2. L'ocupació del territori del Mascançà durant els segles XI i XII (Eritja, 1998: 20-21)

UNA COLONITZACIÓ FEUDAL PROGRESSIVA

De tota manera, la colonització de la plana urgellenca no degué ser gens fàcil, si tenim en compte la seva situació fronterera i estratègica, els poders en joc i la singularitat del terreny, força àrid. Com hem apuntat, en el darrer terç del segle XI, Berenguer Gombau, les possessions del qual abraçaven des de Tàrriga fins més enllà de Mollerussa, i des del riu Corb fins als límits del comtat d'Urgell, inicià la repoblació d'aquest territori (Font, 1969: 700), per bé que la incursió almoràvit n'estroncà la consolidació. Cap a mitjan del segle XII, els seus descendents impulsaren i empararen la formació de nuclis de població (Golmés, Vilanova de Bellpuig, Mollerussa, Fondarella, etc.) que progressivament anaren prenent forma, com també

s'esqueia a les comarques veïnes del Segrià i l'Urgell. Per fer-se una idea de la seva dimensió, serveixen les dades que aporta el cens atribuït a Pere el Cerimoniós (1336-1387), segons les quals, dos-cents anys després de la conquesta, Golmés tenia vint-i-quatre focs i Mollerussa, trenta –unes xifres modestes si les comparem amb les d'Anglesola, que en sumava cent onze, però molt similars a les de Bellpuig, trenta-sis (Font, 1969: 701). En canvi, a la perifèria de Lleida, a la banda de Sidamon, la iniciativa conjunta de Gerbert d'Anglesola i dels cavallers templaris endegaren la colonització d'aquesta zona (Font, 1969: 813).

Fet i fet, un cop conquerit l'espai que actualment coneixem com a Pla d'Urgell, tot i que Torregrossa no fou ocupada per les tropes comtals fins poc després de la caiguda de Lleida, començà la seva progressiva colonització feudal amb «núcleos locales –urbanos y agrarios–» (Font, 1969: 707). Un procés lent i laboriós que, com veurem, s'allargaria durant tota la centúria següent i que prendria una embranzida decisiva amb la conquesta de Lleida el 1149 (Lladonosa, 1961), per tal com el perill almoràvit quedava neutralitzat i es podia reprendre, sense més entrebancs, el procés d'ocupació i reestructuració del territori. És en aquesta nova conjuntura que tant els senyors d'Anglesola com el mateix comte de Barcelona atorgaren nuclis agraris i cartes de poblament que, comptat i debatut, determinaren «les noves condicions i directrius per a l'establiment de nous colons» segons la lògica feudal (Eritja, 2000: 299).

La cronologia de les *carta populationis* i de la documentació afí relatives al Pla d'Urgell que s'han estudiat amb més detall demostra que la colonització forta es produí bàsicament a mitjan segle XII (Martínez, 2010), en especial després de la conquesta de Lleida. Els documents duen significativament les dates següents: 1147 (Palau d'Anglesola), 1157 (Mollerussa), 1179 (Castellnou) i 1204 (Golmés). Com en altres indrets de la Catalunya Nova, l'ocupació d'aquests territoris es materialitzà en forma de concessions o privilegis que les autoritats sobiranes o senyoriales atorgaven als pobladors per tal de distribuir i repartir l'espai en el marc d'un poblament organitzat que, a més a més, acostumava a tenir en compte l'establiment de places fortificades com a centres dinamitzadors en l'àmbit militar i socioeconòmic. En el cas de Mollerussa, per exemple, la donació del lloc per Arnau Berenguer d'Anglesola a Arnau Rufaca cominava a construir-hi una fortalesa «cum exidas de Muluruza» (Eritja, 2000: 303).

Semblant a la de Lleida (1150), i amb afinitats amb la de Tortosa (1149) i Agramunt (1163), la carta de poblament de Golmés és la més tardana i la que té un contingut més específic i complex (concessió del territori i condicions d'ocupació; llibertats, exempcions i garanties a favor dels habitants, i normes per a l'administració de la justícia local), motivat per l'interès de consolidar un nucli existent sobre bases jurídiques sòlides (Martínez i Visa, 2004). Entre les raons plausibles que podien contribuir a atorgar la carta de poblament de Golmés hi hauria, segons Martínez Elcacho (2004: 60-61), la voluntat política de Bernat d'Anglesola –senyor de la vila– d'enfortir el seu poder en el territori, la situació estratègica de l'indret com a lloc de pas en el camí Reial entre Barcelona i Lleida, i la necessitat de reactivar l'activitat agrària, artesanal, mercantil i fiscal.

Els atorgants de les cartes de poblament del Palau d'Anglesola, Mollerussa, Castellnou de Seana i Golmés eren tots membres del llinatge dels Anglesola, sigui de la branca dels Anglesola (Arnau Berenguer i Bernat), sigui de la dels Bellpuig (Berenguer Arnau i Guillem) (Martínez, 2010: 57-58). Continuadors de la iniciativa empresa pel seu avantpassat Berenguer Gombau, aquests nobles –no sempre ben avinguts– foren els responsables d'establir les directrius de l'ocupació i la repoblació dels seus territoris. Com ha fet notar Antoni Virgili (2010: 94), els Anglesola participaren, juntament amb altres cases nobiliàries, en la campanya militar de mitjan segle XII a Lleida, al costat de Ramon Berenguer IV i d'Ermengol VI, fet que els permeté atresorar un important patrimoni.

Al seu torn, els destinataris de les concessions o privilegis esdevenien persones concretes com ara Ramon Barrufell (Palau d'Anglesola) i Arnau Rufaca (Mollerussa), vinculats amb Arnau Berenguer d'Anglesola i el comte de Barcelona. Eren probablement membres de la petita noblesa ponentina i tenien la missió d'esperonar *in situ* el procés de colonització (Eritja, 2000: 300-301). En les cartes de poblament també s'esmenten els noms propis de diversos ocupadors, que cal tenir per caps de casa d'un fogar o família: vint en la del Palau d'Anglesola i quaranta-set prohoms en la de Castellnou de Seana, unes xifres considerables si atenem les mitjanes molt més modestes d'altres indrets (Virgili, 2003: 283-284). Com a prova de la planificació del repartiment i ocupació de l'espai, cal posar en relleu també el fet que, en la carta de poblament castellnouenca, s'hi indica per menut la distribució de «parellades» (una unitat de mesura, però també una manera

determinada de repartir i ocupar l'espai (Bolós, 1997: 41) per a cada poblador. Una darrera modalitat és la de la carta de poblament de Golmés, la més tardana, en què la donació és genèrica: la concessió és a tota la comunitat veïnal, tant del present com del futur.

En tots els casos, en primera instància, les concessions o privilegis s'atorgaven per afavorir el poblament d'un lloc o per consolidar els nuclis ja existents. L'objectiu fonamental era articular novament el terme castral anglesolí després de la recuperació del territori per poder culminar d'aquesta manera la colonització feudal inacabada. D'altra banda, tot i que no disposem de dades específiques a propòsit de la plana del Mascançà, segons els còmputos de Lladonosa (1991) sobre Lleida i els contorns sistematitzats per Virgili (2010: 93), la majoria dels colons provenien de les àrees adjacents del Pirineu i del Prepirineu, sobretot del Pallars, la Ribagorça, l'Alt Urgell i la Llitera, amb una destacable aportació occitana.

1078	Ocupació de la plana d'Urgell per Ermengol IV, comte d'Urgell.
1102	Pèrdua de Mollerussa en l'enfrontament entre tropes almoràvits i comtals.
1105	Conquesta de Balaguer.
1147	Carta de poblament de Palau d'Anglesola.
1149	Conquesta de Lleida.
1157	Carta de poblament de Mollerussa.
1179	Carta de poblament de Castellnou.
1204	Carta de poblament de Golmés.

Figura 3. Cronologia bàsica de la colonització feudal de la plana del Mascançà

A MANERA DE CONCLUSIONS

Com arreu de la Catalunya Nova, la conquesta de la plana del Mascançà anà indistriablement lligada a l'expansió de l'ordre feudal impulsat pels comtes catalans. Potser el tret distintiu respecte d'altres indrets fou el fet de ser, fins a la caiguda de Lleida, una zona fronterera inestable, fluctuant. El fahs Maškiġān passà del domini dels musulmans de Lleida a dependre dels comtes d'Urgell i de Barcelona i Osona. La cronologia dels cent vint-i-sis anys esbossats més amunt deli-

nea dues etapes diferenciades (vegeu la figura 3). En primer lloc, una colonització feble, interrompuda per les vicissituds bèl·liques, durant la segona meitat del segle XI, en què es poden percebre més continuïtats que ruptures. L'articulació del territori s'hi fa a través de castells termenats i la colonització efectiva es concreta en assentaments tutelats per l'Església. En segon lloc, una vegada conquerida Lleida, quan la plana del Mascançà deixa de ser terra de frontera, una colonització forta que durant la segona meitat del segle XII fixa les condicions de la feudalització amb cartes de poblament i altra documentació afí. Molt més que en l'etapa anterior, hi tenen un paper decisiu els senyors d'Anglesola i la petita noblesa que hi estava vinculada.

REFERÈNCIES CITADES

- BALANÀ I ABADIA, P. (2002) *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- BERTRAN, P. (1982). *Bellcaire d'Urgell. Perfil històric*. Bellcaire d'Urgell: L'autor.
- BERTRAN, P. (1982). El Comtat d'Urgell i la conquesta de Balaguer. FLOCEL SABATÉ i MARIBEL PEDROL, *Balaguer 1105: cruïlla de civilitzacions* (p. 161-176). Lleida: Pagès.
- BOLÓS, J. (1997). Primer repartiment de la terra: les parellades i les heretats. *Catalunya Romànica*, vol. 24. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 41.
- CARBELO ARÀNEGA, M. (2000). Del Mascançà a la plana d'Urgell. Aproximació a l'evolució del sector nord-occidental. *L'estructuració territorial de Catalunya. Els eixos cohesionadors de l'espai*. Barcelona: L'Avenç.
- ERITJA CIURÓ, X. (1998). *De l'Almunia a la Turrís: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*. Lleida: Universitat de Lleida.
- ERITJA CIURÓ, X. (2000). Qüestions entorn de la frontera meridional dels fahs Maskijān (s. XI-XII). *Territori i Societat a l'Edat Mitjana. Història, Arqueologia, Documentació*, 3, 295-304.
- FONT I RIUS, J. M. (1969). *Cartas de población y franquicia de Catalunya*, 2 volums. Barcelona i Madrid: CSIC.
- LLADONOSA, J. (1961). *La conquesta de Lleida*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- LLADONOSA, J. (1991). *Història de Lleida*, vol. 1. Lleida: Dilagro.
- MARTÍNEZ ELCACHO, A. (2004). Estudi de la carta de poblament de Golmés. *La carta de poblament de Golmés: 30 de juliol de 1204. Contextualització històrica*

i estudi del document. Lleida, Ajuntament de Golmés: Pagès, p. 47-100.

MARTÍNEZ ELCACHO, A. (2010). Les cartes de poblament del Palau d'Anglesola, Mollerussa, Castellnou de Seana i Golmés. Un estudi comparatiu. *Mascaçà*, 1, 51-64.

MARTÍNEZ ELCACHO, A.; VISA, M. (2004). *La carta de poblament de Golmés: 30 de juliol de 1204. Contextualització històrica i estudi del document*. Lleida, Ajuntament de Golmés: Pagès.

MESTRE I ROIGÉ, E. et al. (1987). *Història de Linyola*. Lleida: Virgili & Pagès.

PLADEVALL, A. (dir. 1997). *Catalunya romànica*, vol. 24. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana.

SABATÉ, F. (1998). La castralització de l'espai en l'estructuració d'un territori conquerit (Urgell, Pla d'Urgell, Garrigues i Segrià). *Urtx*, 11, 8-40.

SABATÉ, F.; PEDROL, M. (ed. 2007). *Balaguer 1105: cruïlla de civilitzacions*. Lleida: Pagès.

TORRÓ, J. (2008). Colonizaciones y colonialismo medievales. La experiencia catalano-aragonesa y su contexto. GLÒRIA CANO i ANA DELGADO (ed.), *De Tartessos a Manila. Siete estudios coloniales y poscoloniales* (p. 91-118). València: Publicacions de la Universitat de València.

VIRGILI, A. (2003). Els conqueridors de mitjan segle XII: com aprenen a ser-ho. MIQUEL BARCELÓ ET AL. (ed.). *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català* (p. 253-292). València: Universitat de València.

VIRGILI, A. (2010). Gent Nova. La colonització feudal de la Catalunya Nova (segles XII-XIII), *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 21 (2010), 77-102.

YEGUAS I GASSÓ, J. (2003). *Mollerussa*. Valls: Cossetània.

YEGUAS I GASSÓ, J.; PUIG I SANCHIS, I. (2003). *El Palau d'Anglesola: l'església de Sant Joan Baptista*. Palau d'Anglesola: l'Ajuntament.